

KOLLARITS KRISZTINA
**„Szereplője lettem a halálos,
 komor tragédiának”¹**

Tormay Cécile *Bujdosó könyve*

Mind a Horthy-korszak egészére, mind annak egyes jelenségeire és szereplőire is igaz, hogy „szabad prédája [...] az egymást kizáró, végletes értékítéleteknek.”² Jól megfigyelhető ez a jelenség a korszak jelentős írónőjének, Tormay Cécile-nek (1876–1937) az „újra felfedezése” kapcsán is, különösen 1918–19 eseményeit feldolgozó *Bujdosó könyve* osztja meg olvasóit.

Tormay Cécile-ről az elmúlt évtizedekben, nyugodtan mondhatjuk, még a korszak irodalmában járatosak is csak keveset tudtak, noha a Horthy-kor ünnepelt, sőt Nobel-díjra felterjesztett írónője, egy körülbelül egymillió tagot számláló konzervatív női szervezet, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének örökös elnöke, a Nyugat ellenlapjaként indított Napkelet főszerkesztője volt. Nemzetközi ismertségére utal az is, hogy az ENSZ elődjének, a Népszövetségnek a tudományos és művészeti kérdésekkel foglalkozó bizottságába is beválasztották 1935-ben Pierre Laval, francia külügyminiszter javaslatára. Halála után utcát neveztek el róla (Budapesten a mai VIII. kerületi Kőfaragó utcát, ahol évtizedekig lakott), szobrot állítottak neki a Károlyi kertben, 1937-ben a Genius Kiadó, 1939-ben a Singer és Wolfner adta ki az író nő összes műveit. A világháború után azonban Tormay is áldozatul esett a „szellemi tisztogatás”-nak: az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945 februárjában kelt 530/1945. ME. számú

rendeletében elrendelte a „fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus” sajtótermékek beszolgáltatását, összegyűjtését és megsemmisítését. 1945–46 között 4 jegyzék jelent meg a betiltott művekről: 3963 könyv, 263 hírlap és folyóirat került fel a listára.³ Bár a magánszemélyek esetén nem sikerült ellenőrizni, hogy eleget tettek-e beszolgáltatási kötelezettségüknek, a könyvtárakból és könyvkereskedésekből a hatóságok összegyűjtötték és megsemmisítették a listán szereplő könyveket, csak az OSZK számára engedélyezték néhány példány archiválását. Ennek következtében egyes becslések szerint a háborús pusztításokkal együtt mintegy 3–4 millió könyv semmisülhetett meg.⁴ Felkerült a listára Tormay Cécile néhány műve is: az 1918–19-es eseményeket megörökítő *Bujdosó könyv*, a *Megállt az óra* című novelláskötete, illetve a beszédeit és visszaemlékezéseit tartalmazó *Küzdelmek. Emlékezések* című kötet. De betiltották az általa szerkesztett irodalmi folyóirat, a Napkelet (1923–40) minden évfolyamát, illetve Hankiss Jánosnak az írónőről szóló biográfiáját is.⁵ Ugyan Tormay más regényei (az *Emberek a kövek között*, *A régi ház* vagy az *Ősi küldött*) nem kerültek indexre, de mivel nem is adták ki őket újra az 1990-es évekig, gyakorlatilag az író nő és művei kiestek az irodalmi köztudatból. Az 1990-es években elsőként a Magyar Ház Kiadó vállalkozott Tormay életművének kiadására, az utóbbi években pedig sorra jelenteti meg írásait a Lázi, a Kairosz és a Kráter Kiadó is.⁶

Az elmúlt években Wass Alberthez hasonlóan, bár nem akkora médianyilvánosság mellett, megindult a vita Tormay Cécile személyének és műveinek megítélése körül is, amelyet elsősorban folyóiratokban, illetve internetes hozzászólásokban kísérhetünk figyelemmel. Feltűnő, hogy a hozzászólások között alig-alig találunk

1 Tormay Cécile, *Bujdosó könyv*, 1918. december 4–7.

2 Gyáni Gábor szerint: „Az 1920 és 1945 közötti negyedszázad története mintegy szabad prédája volt a múltban, és az napjainkban is, az egymást kizáró, végletes értékítéleteknek. A Horthy-kor megítélésének ingatagsága, természetesen, mindenekelőtt az ítélezők sokféle politikai és ideológiai értékrendjének következménye.” (Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris Kiadó, Bp., 1998) Bár az idézet 1998-ból való, napjainkra sem veszítette el érvényességét.

3 Sipos Anna Magdolna: Index librorum prohibitorum a demokratikus Magyarországon (Könyvindex 1945–46). Könyvtári Figyelő, 2007/3. 413–435.

4 Földesi Margit: A megszállók szabadsága. Kairosz Kiadó, Bp., 2002. 172.

5 Hankiss János: Tormay Cécile. Singer és Wolfner Kiadó, Bp., 1939. Újabb megjelenés: Hankiss János, Tormay Cécile. Kairosz Kiadó, Bp., 2009.

6 *Emberek a kövek között*. Franklin Társulat, Bp., 1911.; *A régi ház*. Singer és Wolfner Kiadó, Bp., 1914.; *Az ősi küldött*. Singer és

Wolfner Kiadó, Bp., 1937. Tormay Cécile műveinek újabb kiadásai: *A régi ház*. Kvalitás Duó Kiadó, Bp., 1991.; *Bujdosó könyv*. Enter Kiadó, Bp., 1998.; *Emberek a kövek között*. Magyar Ház Kiadó, Kiskunlacháza, 2001.; *A régi ház*. Magyar Ház Kiadó, 2001.; *Az ősi küldött I–III*. Magyar Ház Kiadó, 2002.; *Bujdosó könyv*. Gede Testvérek Bt. Bp., 2003.; *Bujdosó könyv*. Magyar Ház Kiadó, 2005.; *Emberek a kövek között*. Lázi Kiadó, Szeged, 2006.; *Örök Magyarország* (novellaválogatás, szerk. Hunyadi Csaba Zolt). Lázi Kiadó, Szeged, 2006.; *A régi ház*. Lázi Kiadó, Szeged, 2008.; *Bujdosó könyv*. Lázi Kiadó, Szeged, 2009. *Az ősi küldött*, *Lázi Kiadó, Szeged, 2009*; *Az ősi küldött*, *Kairosz Kiadó, Bp. 2009*; *Az ősi küldött*, *Kráter Műhely Egyesület, Bp. 2009*; *Találkozás alkonyatkor* (novellák), *Lázi Kiadó, Szeged, 2009*; *Nagy novellás könyv*, *Kráter Műhely Egyesület, 2009*. Fordításai: *Magyar legendárium*. Móra Könyvkiadó, Bp., 1993 (az 1931-es kiadás hasonmás kiadása)., *Szent István intelmei Szent Imre herceghez*. Igaz Zöld Levelek, Bp., 2000., *Assisi Szent Ferenc kis virágai*. Kráter Kiadó, Bp., 2009.

higgadt, józan és főleg szakmai hangot. Két szélsőség jellemző: az egyik oldal Tormayban csak az „antiszemita”, sőt „fasisztát” akarja látni, a másik oldal mint „irredenta nagyasszonyról”, majdnem Nobel-díjas írónkról beszél, a *Bujdosó könyvet* pedig 1918–19 eseményeit a szemtanú hitelességével ábrázoló műnek tartja. Elsősorban ez utóbbi műve, a *Bujdosó könyv* az, amely megakadályozza még napjainkban is Tormay személyének és életművének elfogulatlan(abb) vizsgálatát.

„Irredenta nagyasszony” vagy „fasiszta” és „antiszemita”

1918–19 eseményei, majd Trianon mélyen megrázták az egész magyar társadalmat és természetesen íróinkat is. „Pálfordulások” egész sora figyelhető meg: Babits megírta a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszéjét, Kosztolányi megszerkesztette a *Vérző Magyarország* című kötetet, illetve a jobboldali Új Nemzedék Pardon rovatának is szerkesztője volt 1919 októberétől 1921 augusztusáig, sőt még az is előfordulhatott, hogy Szabó Dezső, Milotay István, Tormay Cécile és Herczeg Ferenc egy „irodalmi lakomán” vegyen részt és egymás után mondjon beszédet.⁷ Hogy mi hozta össze ezeket a különböző beállítottságú embereket, arról Herczeg Ferenc így nyilatkozott: „Nekünk, akik annyi megrázó eseményen mentünk keresztül, revideálnunk kell egész múltunkat. Azokból a jelszavakból, amelyeket a bölcsőben adtak nekünk: mint szabadelvűség, kultúra, nyugat, műveltség – mi mára iszonyatosan kiábrándultunk, s abba a helyzetbe jutottunk, hogy ezekből a jelszavakból csak azt fogadjuk el, ami a magyar nemzeti és kulturális életünknek a hasznára van.”⁸

Kosztolányi egy későbbi, 1929-es Új Idők-beli írásában pedig ezekkel a szavakkal jellemezte a kor lelkiállapotát: „Régi törvénytabláink összetörtek. Újak még nem akadtak helyettük [...] Azok, akik annak idején látták, hogy hullottak el ártatlan milliók anélkül, hogy utána bármi megtorlás következett volna, aztán látták azt is, hogy üzérkedtek és raboltak a pusztulás élelmesei anélkül, hogy ennek is bármi következménye lett volna, megrendültek hitükben, nem találtak szilárd talajt, melyen megvethették volna lábukat, nem tudták, jobbra forduljanak-e, vagy balra.”⁹

1918–19–20 eseményei Tormay Cécile pályájára és gondolkodásmódjára is döntő befolyással voltak. Gazdag polgárcsaládból származott, fiatal korában gyakran látogatta Szikra álnév alatt író gróf Teleki Sándorné irodalmi

szalonját. Biográfiaírója, Hankiss János egész listát közölt fiatalkori arisztokrata ismerőseiről és barátairól. Köztük volt például Bethlen István két nővére (Ilona és Tima), illetve felesége, Bethlen Margit, vagy Teleki Tiborné Széchenyi Alice, Széchenyi Lászlóné Vanderbilt Gladys, Apponyi Sándor, a festő: Batthyány Gyula, Dessewffy Emilné (a későbbi Hohenlohe hercegné), Somssich Andor, Ráday Gedeonné, Klebelsberg Kunóné.¹⁰ 1914-ig, a háború kitöréséig Tormay Cécile nyarai nagy részét Firenzében töltötte, egy ottani irodalmi szalonban ismerkedett meg d’Annunzióval, aki később két novelláját olaszra fordította. Tormay irodalmi pályájának kezdetét két novelláskötet jelentette, az *Apródszerelem* (1899) és az *Apró bűnök* (1905), majd regények következtek: 1911-ben adták ki az *Ember a kövek között* című könyvét, 1914-ben *A régi házat*, amelyek nemcsak Magyarországon, de Nyugat-Európában is nagy sikert arattak. A német és francia kiadást követte a svéd és a dán.

Az 1918–19-es események azonban olyan lelki megrázkódást jelentettek számára, amelyet soha nem felejtett el. Át kellett élnie, hogy „kicsúszik a talaj a lába alól”, mind országos, mind saját egyéni élete szintjén minden megváltozik. Az őszirózsás forradalom alatt megdöbbenve szemlélte, hogyan tűnik el mindaz, ami hajdan az ő világát jelentette: hogyan hullik darabjaira a Monarchia, hogy ölik meg Tisza Istvánt, hogy rendülnek meg az öröknek hitt társadalmi viszonyok, alapvető viselkedési normák, értékek. Veszélybe került családtagjainak, barátainak élete, búcsúznia kellett kedves tárgyaitól, emlékeitől. Ez a tapasztalat nem volt egyedi, sokan éltek át hasonló szituációkat, félelmeket, megaláztatásokat a vagyonosabb rétegek tagjai közül. Az átélt események hatására Tormay, a kozmopolita világpolgár, a szecessziós-szimbolista novellák és regények szerzője, akinek korábban semmi köze nem volt a politikához, 1918 decemberében elkezdte szervezni a keresztény-nemzeti szellemű asszonyokat, hogy az 1919 áprilisára ígért választásokon Károlyi ellenzékét támogassák (ugyanis Magyarországon ekkor szavazhattak volna először a nők is). Mint tudjuk, a választás elmaradt, 1919 márciusában a kommunisták átvették a hatalmat. Tormaynak a proletárdiktatúra alatt vidéken kellett álnév alatt bujkálnia, 1919. november 16-án viszont már ő köszöntötte a Parlament előtt a magyar nők nevében a bevonuló Horthyt és a nemzeti hadsereget. Ettől kezdve írásai és közéleti szereplése révén a nemzeti konzervativizmus egyik emblemikus figurájává és a Horthy-rendszer hű támogatójává válik.

⁷ Virradat, 1920. február 3., 9.

⁸ U.o.

⁹ Kosztolányi Dezső: Színházi esték. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1978. 2. 216.

¹⁰ Hankiss János, i.m., 46–47.

Tormay Cécile átértékelte egész addigi világszemléletét, felülbírálta addigi életmódját és nem személyes boldogulása miatt, hanem abból a meggyőződésből, hogy itt a magyarság fennmaradása forog kockán, minden erejét egy igaznak hitt ügy szolgálatába állította. Ezt az érdekes életrajzi fordulatot vagy az ezt követő intenzív közéleti szereplést mindenképp érdemes egy kicsit közelebbről megvizsgálni, semmiképp sem elégedhetünk meg olyan általánosításokkal, hogy Tormay a korszak „irredenta nagyszony”-a, esetleg hogy egy „fasiszta női szervezet” vezetője. Mielőtt ilyen leegyszerűsítő mondatokra ragadtatnánk magunkat, érdemes lenne megismerni jobban a kort és alaposan elemezni benne Tormay szerepvállalását, annak pozitív és negatív hozadékait. Vizsgálódásunk középpontjába pedig a *Bujdosó* könyvet kell helyeznünk, mivel ez az a mű, amely alapján leginkább megérthetjük Tormay világszemléletét, motivációit, amelyek az említett, látszólag váratlan életfordulathoz vezették.

A „fájdalom könyve” – dokumentum vagy regény?

A *Bujdosó* könyv első része, amely az őszirózsás forradalom idején játszódik, 1920 karácsonyán jelent meg, majd egy év múlva követte a második, a proletárdiktatúráról szóló rész.¹¹

Tormay Cécile a *Bujdosó* könyv megírását is mint küldetést, mint „nemzeti munkát” fogta fel. Könyve során többen felszólítják az események megörökítésére: Bercelen Kállay Erzsébet biztatja az írásra: „Írd meg a naplódát, eljön még az a kor, amelyik megérti.”¹² Balassagyarmaton Huszár Aladárné: „Írj inkább, ha elmúlt ez az idő, legalább tudni fogják, hogy mit szenvedtünk.”¹³ Könyve előszavában pedig Tormay úgy fogalmazta meg célkitűzését, hogy a „fájdalom könyvét” akarta megírni, emléket állítva e korszak szenvedőinek, átélhetővé téve mindezt az utókor számára is. Egy jó barátjához, a Vörösmarty-kutató cisztercita paphoz, Brisits Frigyeshez szóló 1921-es levelében magát egy harangöntőhöz hasonlította, aki „olyan harangot akart önteni, melynek szavában benne legyen az emberi szívek dobbanása és az orkán üvöltése is, benne legyen az elfojtott sóhajtás

és a szenvedők halálordítása is, benne az asszonyok, férfiak segélykiáltása az emberiséghez, benne legyen egy nemzet feltámadásának csengő-hangzó hirtetése is.”¹⁴

A könyv megírásának gondolata valószínűleg már az eseményekkel egy időben foglalkoztatta, feljegyzéseket készített, amelyek aztán egyik forrását jelentették könyvének, mely végső formáját majd csak a proletárdiktatúra bukása után nyerte el. Könyve megírására vonatkozólag egy 1921-es levelében Tormay „Küzdelmes és fájó nyári munkám”-ról, „a kusza és tomboló feljegyzésekből” összeállított második kötetéről beszélt.¹⁵ A „kusza és tomboló feljegyzések” kifejezés árulkodó: a könyvén dolgozó íróknak csak vázlatos, nem annyira a tényekre, mint inkább az érzésekre koncentrááló feljegyzések állhattak rendelkezésére, s ezek segítségével igyekszik rekonstruálni az elmúlt hónapok külső és belső történéseit. Itt tehát nem egy már meglevő szöveg „átfésüléséről”, kisebb kiigazításáról van szó, hanem egy könyv megírásáról előzetes jegyzetek alapján.

Tudjuk, hogy Tormay saját jegyzetei mellett korabeli újságcikkekre, sőt szóbeli közlésekre is hagyatkozott. Ritoók Emma kéziratban maradt emlékirataiban leír egy jelenetet, melynek során ő is bővítette a könyvet néhány epizóddal: „Néhány szép részletet felolvas belőle, azután azt mondja tréfásan: ha tudsz még valami szellemeset, mondd meg, még beleírhatom. Szellemeset ugyan nem tudok, de egy pár epizódot még mondhatok én is – ezeket bele is vette az én nevemmel. De sok olyat is vitt bele, amit nem élt át. Teleki Sándorné egyenesen azt állítja, hogy a Zilahy Lajos memoárját is elkérte olvasásra, és kiírta belőle az érdekesebb dolgokat, mintha saját átélése lett volna. [...] De én ezt nem hiszem. Telekiné nagyon haragszik Cécile-re és ezért fenntartással kell fogadni, amit mond róla.”¹⁶

Fontos háttérinformáció tehát az olvasónak, hogy a *Bujdosó* könyv bizonyos értelemben „álnapló”, semmiképpen sem szabad úgy olvasnunk, mintha az eseményekkel egy időben keletkezett volna, s szerzője változtatás nélkül tárná ezt az olvasó elé. Annak ellenére nem szabad ezt elhinnünk, hogy az előszóban Tormay ezt állította. Valójában a *Bujdosó* könyv nemcsak egy írónak a műve, hanem irodalmi mű, leginkább a napló formájú regényes korrajz műfaji meghatározás illik rá, vagyis szépirodalomként kell(ene) olvasnunk és elemeznünk.

11 Tormay Cécile: *Bujdosó* könyv. Feljegyzések 1918–19-ből. Rózsavölgyi és Tsa Kiadó, Bp., 1920.; *Bujdosó* könyv II. kötet. A proletárdiktatúra, Pallas Kiadó, Bp., 1921.

12 *Bujdosó* könyv, március 27.

13 *Bujdosó* könyv, április 17.

14 Tormay Cécile levele Brisits Frigyesnek, 1921. november 29., MTA kéziratár, Ms 6242/176.

15 Tormay Cécile levele Brisits Frigyesnek, 1921. szept. 19., MTA kéziratár, Ms 6242/173.

16 Ritoók Emma: *Évek és emberek*, IV. rész (1920–22). 67–68., OSZK kéziratár, Fond 473.

Az említett leveleken kívül is több jel mutat arra, hogy Tormay eredeti feljegyzéseit vagy naplóját alaposan átdolgozta, mielőtt a nagyközönség elé bocsátotta. Különösen a könyvben megnyilatkozó egységes látásmód és hangnem, a Tormay-családon belüli teljes egység az események megítélésével kapcsolatban vagy az író jó jelölése minden fontosabb eseménynél kelthet gyanút az olvasóban. Ritoók Emma például így emlékezett vissza kéziratban maradt memoárjában ezekre a napokra:

„Engem pedig a passzív nyugtalanságot követően olyan nyugtalan tenni vágy fogott el, mely a háború alatt teljesen el volt nyomva. Látni akartam, mi történik, milyen rugók mozgatják az eseményeket, de főleg bele akartam menni az eseményekbe... tenni, tenni valamit! De pro vagy kontra? Hol van a magyarság java? Nem lehetetlenség a régit akarni? Van-e egyáltalán más, mint a forradalom lehetősége? Ha pedig nem ez a helyes, tesznek-e valamit az ellenkező irányban, hol vannak ennek az emberei? Lehet-e egyáltalán egy ilyen forradalomhoz csatlakozni? A mienk ez a forradalom?... Nemcsak én voltam bizonytalan; azok közül, akik később olyan nagyon verték a mellüket, hogy rögtön tisztában voltak a forradalom embereivel, sokan hazudtak, és sok jó magyar ember becsületesen megvallotta nekem, hogy ő is ott volt azon az estén a sírva ölelkezők közt, hogy vége a háborúnak és függetlenek lettünk Ausztriától. Ennek a kettőnek volt olyan bolondító hatása, hogy a forradalmárok megfogtak velem olyanokat is, akik különben sohasem csatlakoztak volna hozzájuk. De Zsiga testvérem az első perctől fogva tisztán látott. Ő volt az első, aki felvilágosított. De mikor azt mondtam, hogy tegyetek akkor valamit, azt felelte: nem lehet; hagyni kell, míg kitombolja magát, két hét alatt vége lesz – a saját lehetetlenségébe fog belefulladni – meg kell várni ... stb. Nem nyugtatott meg. Éreztem, készülődik valami, történik valami, amit nem látunk... milyen különös nyugtalanság volt ez, felváltva bizakodó és reménykedő pillanatokkal, de főleg tette vágyással. És tudom, hogy nem egyedül voltam így.”¹⁷

És persze csodálatos Tormaynak a jólérsültsége is, az, hogy az első részben szinte mindenütt jelen van, ahol valami történik. Nyilvánvaló, hogy ez nem volt lehetséges, inkább arról van szó, hogy utólagosan megszerzett információit regényesítette el azzal, hogy saját megéléseként ábrázolta őket. Tormay Cécile műveinek mindig is fő erénye volt a hangulatok megragadása, az atmoszférateremtés. A *Bujdosó* könyvben kis életképek segítségével teszi átélhetővé olvasói számára a kor hangulatát.

17 Ritoók Emma, i.m. I. rész 205.

18 Révai Mór Jánosné Naplója 1918. november 1–1919. augusztus 7., Magyar Nemzeti Szövetség Kiadása, Bp., 1937. november 18-i bejegyzés.

Összehasonlításként hadd idézek egy valódi korabeli naplóból, az ismert könyvkiadó feleségének, Révai Mór Jánosnénak az 1918. november 18-i bejegyzéséből.

„Most már a ruháinkat veszik el. A háború még nem fosztott ki bennünket eléggé, most ránk parancsolják, hogy a cipőnket, a ruhánkat, a fehérneműnket adjuk oda. Hát, nem mondom, hogy holmi hadi uzsorások, óriási jövedelmük összeharácslása mellett, nem csináltattak maguknak annyi új ruhát is, hogy még el is ajándékozhatnak belőle. De a kenyerét tisztességesen kereső ember örül, ha annyi felvenni valója maradt, amennyire neki van szüksége. S bizonyára nagyon sokunknak ruhatára javítására, felújítására már nagyon rá van szorulva. Egyre a háború végét vártuk, addig nem csináltattunk semmit sem.

Ellenben adtunk önszántunkból, amennyit csak tudtunk a hadseregnek, minden kényszer nélkül. Három szekérral vitték el tőlünk adományainkat hadseregünk részére. Legjobb szívvvel, egész lelkesedéssel adtuk e célra. De a mostani kényszeradakozásnak már egészen orosz íze van, s az ilyesmitől mentesen meg minket az Úristen!”¹⁸

Ugyanez Tormay Cécile-nél november 19-én: „Az utca túlsó oldalán világos egy szemközti ablak, pedig már későre jár az idő. Ahogy átnézek, látom, hogy odaát egy férfi ruhák közt válogat. Felemel egy kabátot, a lámpa felé tartja, aztán félre teszi, megint előveszi, utóbb egy mellényt nézeget és holmi fehérneműt. Aztán bejön az asszony, tanácskozva beszélnek. Egy felöltőt az asztalra dobznak. A többi holmit eldugják az ágyba a matracok alá. Cipők között is válogatnak. Egy párt a felöltő mellé tesz az asszony. A többit a szekrénybe a könyvek mögé rejtik. És így válogatnak, így rejtegetnek ma minden lakásban, végig az országban. A népkormány rendeletet adott ki. A leszerelő katonaság ruhaszükségleteiről rekvirálás útján akar gondoskodni. Bizalmi férfiakkal fogja, térítés nélkül, a ruhákat, fehérneműt és cipőket a lakásokban átvenni. Aki készletét elrejt, annak egy rend ruhán felül elkobozza készletét a hatóság és 2000 korona pénzbüntetéssel vagy hat hónapig terjedő fogházbüntetéssel sújtja.

Sajátságosan hat ez a rendelet. Azokat támadja legjobban, akiket a háború drágasága, a lánckereskedelem fojtogatása amúgy is leginkább meggyötört, a középosztályt, melynek szegény, megkopott és elnyútt ruházata volt az egyetlen, amivel ideig-óráig még fenntartotta, legalább külsejében, lefokozott kultúrigényeit és átalakításokkal, öltöztetni tudta felnövekvő gyermekeit. De túl ezen is nyilatkozik valami új és idegenszerű ebben a rendeletben: Az államhatalom az egyén tulajdona felett, térítés nélkül, rendelkezni kezd. Jogot vesz, hogy átkutassa az otthonokat. Egy kis rés támad a magánlakás és magántulajdon érintetlenségén. A Rókus kórház tájékaról ekkor egyszerre lövések dördültek bele

az éjszakába. A túlsó oldalon, a megvilágított szobában felkapta fejét az asszony. Ekkor vehette észre, hogy elfeledte leereszteni az ablakredőnyt. Ijedten futott oda és elfüggönyözte, miként lopnak ők tulajdon lakásukban, maguk számára, saját szegény kis raktárukból. Mialatt néztem őket, elcsodálkoztam önmagam felett. Bensőmben azoknak az embereknek adtam igazat, akik a rendelet kijátszásán fáradoztak. Pedig a becsületről nem változtak meg a fogalmaim, a törvény becsülete változott. Még három hét előtt oltalom volt, ma már támadást jelent, és mi üldözött emberek csak védekezünk, mikor összefogunk ellene.

Odalenn az utcában lépések hangzottak, járt valaki. Kapuzás után olyan ritkán esett ez meg, hogy észrevettem. A lépés sietve, bizonytalanul kopogott. Hallgatództam egy pillanatra, nem töri rosszban a fejét, aki odalenn jár! Csak aki lassan, biztosan megy manapság éjnek idején, csak az jelent veszedelmet. Sok mindent megtanultunk. Azt is, amit a lépések mondanak az utca kövezetén.”¹⁹

Variációk egy témára. A valódi napló és a szépirodalmi mű közötti különbség egyértelmű.

A *Bujdosó könyv* szépirodalmi jellegét erősíti az is, hogy az előszót egy 23 oldalas bevezetés követi, amelynek többszörös funkciója van. Először is kijelöli és hangsúlyossá teszi az események kezdő pillanatát, a napot, amelyen minden elkezdődött. Noha az itt elbeszélte események pontos dátumhoz köthetők (1918. október 31.), ez a rész még nem a dátummal kezdődik, az időpont megjelölése majd épp az által fog különös nyomatékot kapni, hogy csak a 7. mondatban jelenik meg. A bevezető rész másik funkciója, hogy megadja az egész könyv alaphangját, szemléletét. Megjelenik benne kicsiben minden, amiről később majd szó lesz.

„Halottak napjára készül a város, és a ködben fehér öszirózsákat árulnak az utca szegletén. Bódult, fekete tömeg sodra vitte magával a virágokat. Ez évben nem marad belőlük a temetőnek. Magukra tűzdösik az élők azt, ami a halottakat illeti.

19 *Bujdosó könyv*, 1918. november 19.

20 Némi pontosításra és átszerkesztésre szorultak volna a Lázi Kiadó által függelékben közölt képek is. A kiadó ezekkel kapcsolatban csak annyit jegyez meg, hogy „A képek az 1923-as angol nyelvű kiadásból valók.” Az angol kiadásban a képeket nem a könyv végén találhatjuk, hanem mindig a szöveg illusztrációjaként ott, ahol az adott személyről vagy jelenségről szó esik, néhány képaláírás pedig egyenesen idézet a *Bujdosó könyv* szövegéből. Mivel a magyar kiadásban a képek a könyv végére kerültek, néhány esetben módosítani kellett volna az eredeti képaláírást, és nem szó szerint lefordítani az angol szöveget. Ilyen képaláírások mint „Forradalmi katonák” (450.), „Károlyi állt a kölépcsőn.” (455.) ugyanis értelmüket veszítették az által, hogy távol kerültek a szö-

Temetővirágok, elmúlások, fehér öszirózsák. Sírvirágos város a nagy, reménytelen ég alatt. Budapest 1918. október 31-én.”

Hatásos kezdés: a fehér virágok és a fekete tömeg ellentéte, élet és halál különös egybefonódása, s mindehhez kód és „reménytelen ég”. Aztán a dátum: 1918. október 31.

Sajnos azok az olvasók, akik a *Bujdosó könyv* valamelyik újabb kiadását olvassák, nem vehetik észre, hogy az október 31. hangulatát megragadni igyekvő 23 oldal a szerző szándéka szerint elkülönül a naplótól, ugyanis a kiadók az eredeti szöveget megváltoztatva egyszerűen fölé írták a dátumot. A *Bujdosó könyv* legutóbbi kiadásában (Lázi Kiadó, 2009) pedig ahhoz az érthetetlen megoldáshoz folyamodtak, hogy nemcsak a dátumot írták a bevezető rész fölé, hanem a szöveg 7. mondataként szereplő időmegjelölést: „*Budapest, 1918. október 31-én.*” egyszerűen kihagyták.²⁰

A *Bujdosó könyv* megírásának háttere

Mi tette szükségessé az eredeti szöveg nagyfokú átdolgozását?

A *Bujdosó könyv* nemcsak a jövőnek szólt, hanem a jelennek is, nem volt mentes sem a belpolitikai, sem a külpolitikai céloktól.

A húszas évek egyik fontos külpolitikai törekvése volt a főképp kisantant országok magyar ellenes propagandája elleni küzdelem, Magyarország közelmúltjának megismertetése, illetve a magyar ügy iránti szimpátia felkeltése a nyugati államokban. Ebben vállalt szerepet Tormay könyve is. Hankiss János például megemlíti, hogy a könyv hozzájárult ahhoz, hogy Károlyi Mihályt az USA-ban eléggé hűvösen fogadták, illetve Lord Rothermere-re is nagy hatással volt. Ritoók Emma szintén azt írja visszaemlékezéseiben, hogy a *Bujdosó könyv*vet jól fel lehetett használni a nyugaton kifejtett propaganda-tevékenységben.²¹

vegtől, amelyhez tartoztak. Ugyanígy furcsa, hogy Károlyi Mihály és felesége fotója közé került Pogány Józsefé, ugyanis a magyar kiadó megtartotta az angol kiadás sorrendjét. A hivatkozott angol kiadás 63 képéből a magyarba csak 38 került be (némielg vitatható válogatás eredményeként), ezt a tényt is érdemes lett volna feltüntetni.

21 „Ha a *Bujdosó könyv* nincs, Károlyi Mihály szemérmetlenül kisajátította volna Kossuth amerikai népszerűségének szent maradványait. Tömegek előtt, akik nem tudtak semmit magyarországi szereplésének részleteiről, ő lett volna a „demokrácia” hőse, akit üldöz a „reakció”. (Hankiss János, i. m., 158.), illetve *A Bujdosó könyv semmi esetre sem történelmi hitelességű [...], de mint regényes korrajz, melynek ő a hőse, érdekes és nekünk sokat segített külföldön megértetni magunkat.*” (Ritoók Emma, i. m., 69.)

S nyilván válasz volt a könyv a „vörös emigráció” támadásaira is. A Tanácsköztársaság bukása után külföldre menekült „forradalmárok”, Jászi Oszkár, Hatvany Lajos, Kun Béla vezetésével nem tartották kizártnak a Magyarországra való visszatérést, a kommunisták Moszkva segítségével reménykedtek, a polgári radikálisok a kisantanttal kerestek kapcsolatot. Különösen a bécsi magyar emigráció folytatott komoly propaganda-hadjáratot a berendezkedő Horthy-rendszerrel szemben, az Ember, a Bécsi Magyar Újság és a Jövő rendszeresen hoztak cikkeket a fehérterror kegyetlenkedéseiről, illetve több ilyen témájú könyv is megjelent (Halmi József: *A fekete könyv Kecskemétről*; Hajnal Jenő: *Hamburgerné*; Bölöni Györgyné: *Szenvedések könyve*.²²)

Másrészt a *Bujdosó* könyvnek belpolitikai jelentősége is volt. Romsics Gergely szerint a húszas évek belpolitikai küzdelmei nemcsak a jelenért, hanem a múlt birtokbavételéért is folytak: „1918 után valóban szellemi harc zajlott a múlt birtoklásáért, amely sok szempontból párhuzamosan bontakozott ki a jelenért folytatott politikai küzdelmekkel. Az egymással versengő politikai pártok jellegzetes múltértelmezéseket alakítottak ki, amelyben Magyarország – és kisebb részben az Osztrák–Magyar Monarchia – felbomlása foglalta el a központi helyet, nem is annyira időbeli közelsége, hanem egyértelműen korszakhatár jellege és a változás értelmezést követelő nagysága miatt.”²³

Ennek megfelelően a húszas években memoárok egész sora jelent meg: a baloldali elkötelezettségük részéről említhetjük például Jászi, Garami, Böhm, Hatvany, Károlyi írását, a jobboldaliak közül Andrassy Gyula, Gömbös könyvét, melyekre jellemző, hogy „A szerzők egyértelműen a jelennel dialogizálva, a jelen vitáihoz kapcsolódva írták meg memoárjukat, a szövegekben ezért fokozottan érvényesült a csoportérdek és -nézet eszmei képviselete, az ún. önéletrajzi asszimiláció.”²⁴ Vagyis nemcsak az határozta meg a memoárt, hogy maga a szerző mit látott és azt személyesen hogyan értelmezte, hanem politikai (csoport) identitása is. Ezek a memoárok a húszas években jelentős identitásképző és -erősítő szereppel bírtak, saját közössége elvárásai alól senki sem tudta és akarta kivonni magát.

A zsidók szerepéről írt részek sem függetlenek a politikai környezettől, amelyben a *Bujdosó* könyv keletkezett.

Gyáni Gábor hívta fel arra a figyelmet, hogy az 1918–19-es események kortárs értelmezői, legyenek ezek akár történészek, mint Gratz Gusztáv, Mályusz Elemér, vagy írók, mint Tormay Cécile vagy Herczeg Ferenc, a zsidóság magas számarányát a forradalmi események vezető posztjain arra használták fel, hogy bizonyítsák, 1918–19 nem szerves része a magyar nemzet történelmének, hanem inkább egy futó epizód, amelynek okozói elsősorban „idegenek”. Gratz Gusztáv például így írt erről: „A beolvadottak teljesen azonosították magukat a magyarság törekvéseivel [...], a nem asszimiláltak ellenben mindég idegen testet alkottak; ilyennek érezte őket a magyar társadalom, és ilyennek érezték önmagukat is. [...] A proletárdiktatúra ezeknek a nem asszimilált idegen elemeknek a forradalma volt.”²⁵

Tormay is ezt a nézetet képviselte a *Bujdosó* könyvben a Horthy-rendszer uralkodó ideológiájának megfelelően. Könyvében többször is hangsúlyozza, hogy főképp a zsidók hibáztathatóak a forradalmi események miatt, s hol összeesküvőkként, hol banditákként ábrázolja őket. Emellett helyenként némileg árnyaltabban ítéli meg szerepüket, mint ahogy az az első olvasásra tűnik. A „zsidó összeesküvés” jelenetei mellett feljegyez egy beszélgetést Vészi Józseffel, a Pester Lloyd főszerkesztőjével is, akit 1919. január 12-én keresett fel a MANSZ egy felhívásának közzététele ügyében:

„Közölni fogom a felhívásukat – mondja Vészi – és természetesnek találom, hogy keresztény és nemzeti alapon szervezkednek, mert Magyarországot nem a zsidók, de zsidók tették tönkre! Ötszáz zsidó... Én mondom ezt, aki magam is zsidó vagyok.”

Tormay pedig szándéka magyarázatául még hozzáteszi: „Feljegyeztem ezeket a szavakat nem azért, hogy tanút hívjak bennük magam mellé, hanem azért, hogy tanúságot tegyenek!”

Bizonyára vannak a zsidók között többen is, akik így gondolkoznak. De milyen súlyos hibát követnek el saját fajukkal szemben, hogy nem bélyegzik meg maguk között a bűnösöket, és olyan időkben, amikor csak nekik van szavuk, nem tiltakoznak az ország érdekében.”²⁶

Ezek a sorok is kifejezetten beleillenek a Horthy-kor ún. „szelektív antiszemitizmusába”. Tudjuk, Horthy hatalomra kerülése után nem sokkal felkereste Weiss Manfrédot, hogy támogatását kérje.²⁷

De említhetnénk Kornfeld Mórict is, aki a Horthy-kor egyik legjelentősebb mecénása: 200 millió koronás

22 Halmi József: *A fekete könyv Kecskemétről*. Bécs, 1920.; Hajnal Jenő: *Hamburgerné*. 1920.; Bölöni Györgyné: *Szenvedések könyve*. Bp., 1957.

23 Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet*. L' Harmattan Kiadó, Bp., 2004, 164.

24 Romsics Gergely, i. m., 23.

25 Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora*. Magyar Szemle Társaság, 1935. 98, 103 és 104.

26 *Bujdosó* könyv, 1919. január 12.

27 Kornfeld Móric: *Trianontól Trianonig*. Corvina Kiadó, Budapest, 2006. 40.

alapítványt tett a Magyar Tudományos Akadémián 1924-ben, támogatta a pécsi egyetem több diákját, illetve végzett diplomáit, adakozott a pécsi irgalmasok kórházának rendbe hozatalára. Nemcsak a Nyugatnak, de a Magyar Szemlének is mecénása volt.²⁸ Klebelsberg egy parlamenti felszólalásában külön köszönetet mondott neki mint a magyar kultúra bőkezű mecénásának: „És itt a Ház színe előtt is meg kell mondanom azt, hogy valahányszor az állami pénzek nem elégségesek, akkor én báró Kornfeld Móric tisztelt barátomhoz fordulok, akinek erszényében mindig van pár százmillió, ha nagy közművelődési célokról van szó. Kötelességemnek érzem, hogy neki erről a helyről bámulatos liberalitásáért köszönetet mondjak.”

A *Bujdosó könyv* korabeli visszhangja

A könyv már megjelenésekor is megosztotta az olvasóközönséget. Hegedűs Istvánnak a Budapesti Hírlapban megjelent recenziója szerint: „Benne van a *Bujdosó könyv*ben minden, ami fáj nekünk akkor és ami megalázott bennünket. Benne vannak név szerint azok, akik részesei voltak a hazát és nemzetet pusztító munkának, de nem hiányoznak azok sem, akik megpróbálták megállítani útjában a végzetet.”²⁹ Czákó Ambrus a Független Szemlében viszont így írt: „mesemondó Cecília elregéli nekünk a forradalom történetét a diktatúra kitöréséig rövid 417 lapon, napról napra, ahogy annak idején háromszor végigélveztük a reggeli, a déli és esti lapok előadásában, azzal a különbséggel, hogy ő mindig mindenütt ott volt, s ahol nem lehetett, olyanoktól kapta értesüléseit, akik ott voltak. Nincs az a fővárosi lap, melynek jobb hírszerző apparátusa lett volna, mint ennek a kis asszonykának, aki furcsa, mindent meglátott és meghallott. Nincs az az intím budoár-titok, melyet ki nem fürkészett volna, valóban pompás sorok, melyekben Károlyi „farkastorká”-ról, felesége „pirosra kifestett szájá”-ról, Hock János „zsírfoltos reverendájá”-ról, Kunfi „dögkeselyű-fejé”-ről és a „patkányforradalom” többi hősről beszél. Igazán nagyszerű satíra lenne, ha a történet, melyet elmond, nem volna olyan „ocsmány tragédia” és „förtelmes paródia”.³⁰ Domanovszky Sándor történész 1920-ban a Századokban megjelent kritikájában a *Bujdosó könyvről* mint a jövő történészei számára kitűnő forrásról

beszélt, a könyv olvasása közben „elvonultak lelki szemem előtt az 1918 október–1919 márciusi napok fájdalmas eseményei [...] Olvasás közben magam is újra végigszenvedtem az elmúltakat. Tormay Cécile nemcsak jobbaink gondolatvilágát elevenítette meg a forradalom napjaiból, hanem érzésvilágukat is meglepő hűséggel szólaltatta meg könyvének lapjain.”³¹ A baloldali Fábry Zoltán viszont „bujtogató könyv”-nek nevezte, szerinte „az utca minden rémhírét, kisiklását, a lumpen proletariátus minden tünetét reflektorozza, és csak ezt, és csak ennyit mindenható és mindenütt jelenvaló okká és így cáfolhatatlan ténynévé általánosítani: ez a Tormay Cécile-ek hathatós módszere!”³² A hatvanas években készült, Sötér István szerkesztette magyar irodalomtörténetben pedig (mely egymást követő magyar szakos nemzedékeknek volt kötelező olvasmánya és vizsgaanyaga) ezt olvashatjuk róla: „a forradalomról rajzolt torzkép, útszéli módon rágalmozó.”³³ Érdekes, hogy Milotay István szerint viszont „arisztokratikus jó ízlés és kényesség” jellemzi az írást, „nem akar szabadon, dühöngve kitörni, nem tud férfi módjára ordítani, öklöt rázni, nincsenek szitkai vagy átkai, legföljebb titkolt könnyei vannak.”

A *Bujdosó könyvről* – ma

1989 után a *Bujdosó könyv* többször is kiadásra került, illetve olvasható az interneten is. Megítélésére ma is a szélsőségesen eltérő vélemények jellemzőek. A 2003-as kiadásának utószava szerint: „A *Bujdosó könyv*, amíg csak magyar ember él, fennmarad, és ott kell lennie minden magyar otthonában. Sőt nemcsak, hogy ott kell lennie, de mindenkor olvasnia kell.” Egy másik méltatója szerint „A két vastag kötet a magyarság elárulásának és Trianon közvetlen okának története”, illetve a *Bujdosó könyv* Tormaynak „egyszerre jelentett világhírt – a két világháború között tucatnyi nyelven jelent meg – és megsemmisülést: későbbi agyonrágalmozásának és elhallgattatásának alapvető okát.”³⁴

A *Bujdosó könyv*ben leírtak természetesen nem Trianon „közvetlen okairól” szólnak, Trianon kérdése sokkal bonyolultabb és összetettebb, semmint hogy megelégedhessünk azzal, hogy az 1918–19-es eseményeket, Károlyit és Kun Bélát okoljuk értük. És természetesen nem fordí-

28 I. m., 42–43, 48.

29 Budapesti Hírlap, 1921. febr. 9., 4.

30 Független Szemle, 1921., 73–74.

31 Domanovszky Sándor: Tormay Cécile: *Bujdosó könyv*. Századok, 1920. január–március, 491–93.

32 Fábry Zoltán: Az okozat tragikumja. Magyar Nap, 1937, nov. 10. és

12., illetve u. ö. Palackposta. Bratislava, 1960.

33 A Magyar irodalom története VI., szerk. Sötér István, Akadémiai Kiadó, Bp., 1966.

34 *Bujdosó könyv*. Gede Testvérek Bt. kiadása, Csontos Péter utószava. Bp., 2003.; Magyar Demokrata, 2005. szeptember 8., 58., Bognár József.

tották le a könyvet egy tucat nyelvre, csak angolra, franciára, lengyelre, bolgárra és svédre. Bár az igaz, hogy angol és francia fordításának köszönhetően nagy hatással volt a nyugati közvéleményre és egyes politikusokra.

A másik oldalról a talán legtöbbször idézett és legjobban ismert írás a *Bujdosó könyv*vel kapcsolatban Kádár Juditnak *Az antiszemitizmus jutalma: Tormay Cécile és a Horthy-korszak* című írása, amely a *Kritika* 2003-as számában jelent meg. A szerző szerint Tormay minden korabeli sikere (a Corvin-lánc és a Signum Laudis kitüntetések, a Nobel-díjra felterjesztés, a Napkelet főszerkesztői állása) – mindez antiszemitizmusának jutalma: „A Bujdosó könyvért, a MANSZ ötletéért és az ötlet kivitelezéséért Tormay Cécile elnyerte méltó jutalmát: köreikbe fogadták és piedesztálra emelték. Testvérei is jól jártak.”³⁵

(Ez utóbbit úgy kell értenünk, hogy Tormay Béla és Géza nővérük „érdemeiért” lehetek vezető beosztású tisztviselők a Horthy-rendszerben.) Kádár Judit alaptételét bizonyítandó írása során mindvégig úgy ábrázolja Tormayt, mint elszegényedett dzsentrit, aki „számos, a kapitalista rendszerhez alkalmazkodni képtelen, tönkrement dzsentri kortársához hasonlóan” képtelen volt elfogadni a megváltozott világot, „a zsidó polgárságot tette felelőssé a nemesi osztály hanyatlásáért”.³⁶

Nem szükségesek bonyolult vizsgálódások azonban ahhoz, hogy megállapíthassuk, Tormay Cécile egyáltalán nem nevezhető dzsentrinek: jómódú, német polgári családból származik mind apai, mind anyai ágon, ősei és rokonai vállalkozók vagy magas rangú állami tisztségviselők.³⁷ Apja, Tormay Béla 1896-ban kapta a nemességet, Tormay Cécile felmenői közül egyedül anyai nagyapja, Barkassy Imre rendelkezik régebbi nemességgel, felesége viszont Tüköry (Spiegel) József gazdag vállalkozó lánya volt. A Spiegel/Tüköryek 1831-ben kaptak nemességet a kor más gazdag üzletembereihez hasonlóan. A dzsentri szó elsődleges jelentése, vagyis a régi nemesi származás csak megszorításokkal alkalmazható Tormayékra, az „elszegényedett dzsentri” viszont semmi esetre sem. Az író nagyapja, Tormay Károly által vásárolt nádudvari birtok 300 holdján Cécile testvére, Béla gazdálkodott, de a földkérdés már csak annyiban sem érintette őket, mert a családból senki sem élt alapvetően földbirtoka jövedelméből. Ugyanakkor nehéz lenne Tormay Cécile-t már csak azért is elszegé-

nyedéssel vádolni, mert 1912-ben kétszintes villát építtetett magának a Hűvösvölgyben, miközben Kádár Judit szerint apja halála, 1906 után szerény alapítványi hölgyi járandóságából lett volna kénytelen megélni.³⁸

Kádár Judit prekonceptiójával ellentétben Tormay nem politikai aktivitásával és antiszemitizmusával érdemelte ki, hogy a Horthy-korszak elitje befogadja, hanem épp ellenkezőleg: mivel már korábban is rendelkezett kapcsolatokkal elsősorban arisztokrata körökben, és minden szempontból megfelelt azoknak a kritériumoknak, amelyek a korabeli megítélés szerint szükségesek az elitbe való bekerüléshez, úgymint keresztény-nemzeti értékek feltétlen elfogadása és érvényesítése a tudományos, illetve kulturális tevékenységében, a „rangtartó úriember” (illetve úriasszony) eszményéhez igazított életmód és viselkedés.³⁹ Ezért tartották alkalmasnak arra, hogy a MANSZ vezetője, illetve a Napkelet főszerkesztője legyen, s másodsorban azért nyilván szerepet játszottak egyéni képességei, írói múltja is. Kádár Judit kritériumainak sokkal jobban megfelelne Ritoók Emma, aki valóban elszegényedett dzsentri családból származott és határozottabban képviselte antiszemita nézeteit, ahogy ez említett visszaemlékezéseiből kitűnik. Ráadásul lehetséges, hogy tőle származott a MANSZ alapötlete, mindenesetre kezdetben Tormay legaktívabb munkatársa volt az asszonyok szervezésében, és élete végéig haragudott Tormayra, amiért kihagyta a szervezet irányításából, s a MANSZ-ot „kisajátították a grófnék”.⁴⁰ Véleményem szerint Ritoók háttérbe szorításának oka egyszerűen abban keresendő, hogy a vezető körök Tormayt alkalmasabbnak találták a reprezentációra, a kulturális-politikai elitbe való beemelésre, mint Ritoók Emmát, aki ugyan szintén rendelkezett írói múlttal, sőt egyetemi végzettséggel is, de mind külső megjelenése, mind habitusa és vagyoni helyzete kevésbé tették alkalmassá arra a szerepre, amelyet egy komoly női társadalmi szervezet vezetése jelentett. S nyilván rontotta esélyeit egykori Vasárnapi Körös múltja is. Tehát Tormay kiválasztásánál is működött a Bibó által leírt „értékelési rend”, vagyis hogy a mindenkori elitbe való bekerülésnek nem elsősorban a valós érdemek, hanem az értékelési rend kritériumainak való megfelelés az alapja.⁴¹ A Kádár Judit által felállított koncepció, miszerint bizonyos érdemekkel, elég heves antiszemitizmussal ilyen mértékű jutalmakat lehetett szerezni, alaptalan.

35 Kádár Judit: *Az antiszemitizmus jutalma: Tormay Cécile és a Horthy-korszak*. *Kritika*, 2003, 3., 9–12.

36 Kádár Judit, i. m., 10.

37 A Tormay családról részletesebben írtam egy korábbi tanulmányomban: *Tormay Cécile elfeledett regénye – A régi ház*. Új Forrás, 2007. 7. 39–55.

38 Zrumecky Dezső: *Hűvösvölgyi villa*. Magyar Építőművészet, 1912/4.

39 Kövér, i. m., 207.

40 Ritoók Emma, i. m., 301.

41 Bibó István: *Válogatott tanulmányok 1935–44*, Magvető Könyvkiadó, Bp., 1986. 25.

Szintén elég problémásnak tűnik Kádár Juditnak az az elképzelése, miszerint Tormay antiszemitizmusának háttérben „női mivoltában való meghasonlottsága” állhat, „a férfiak iránti, leplezett ellenérzéseit a zsidók elleni gyűlöletté transzformálta.”⁴² Kádár Judit tényként állítja, hogy leszbikus kapcsolat fűzte volna Tormayt gróf Zichy Rafaelné Pallavicini Edinához, sőt hogy Zichy Rafael 60 (!) cseléd tanúvallomásával bizonyította ezt az állítását a bíróság előtt.⁴³

Több mint 80 év elteltével kissé nehéznek és főleg feleslegesnek tűnik állást foglalni ebben az ügyben, mert sem Tormay írói életművének, sem politikai pályafutásának vizsgálatát nem alapozhatjuk szexuális beállítottságára. Már csak azért sem vezethet ez a szál túl messzire, mivel a Tormayval szemben felmerült gyanút nem lehet tényként állítani és főleg nem lehet ezzel magyarázni antiszemitizmusát. Két perről van itt ugyanis szó: az első az 1923-as válóper, amely során Zichy Rafael váló okként hozta fel ezt a vádat felesége és Tormay Cécile ellen, s már 1922–23 folyamán közjegyzői okiratba foglaltatta nem 60, hanem 4 cselédjének ilyen irányú vallomását. A bíróság végül nem találta kielégítőnek a bizonyítékokat a tribádiára, amely elegendő jogi

alapot jelentett volna a házasság felbontására, a két nő viszont beperelte a tanúkat és Zichy Rafaelt rágalmozásért, hamis tanúzásért, illetve arra való felbujtásért. Első fokon Zichy Rafael másfél év börtönt kapott, az Ítélet-tábla ezt 10 hónapra, végül a Kúria 14 nap fogházra enyhítette 1927 áprilisában. A periratból csak az ítéletek, illetve a közjegyzőnél lefektetett tanúvallomások maradtak fenn a Budapest Fővárosi Levéltárban, ezekből az ügy megnyugtatóan nem rekonstruálható. A gyanú árnyéka mindenesetre Tormayra vetült, azt azonban nem tartom valószínűnek – Kádár Judit állításával szemben –, hogy „a felsőbb körökben minden bizonnyal ismert” lett volna Tormay ilyen irányú beállítottsága.⁴⁴

Tormay Cécile a Horthy-korszak valóban emblemikus figurája volt, nemcsak jelentős közéleti és kulturális szerepe miatt, hanem azért is, mert mind életútja, mind művei hűen tükrözik egy társadalmi osztály gondolkodásmódját és értékszempontját. Ha művei olvasása közben egy időre félretesszük előítéleteinket és lemondunk arról, hogy saját prekoncepciónk számára keressünk megerősítést, mindenképpen új nézőponttal és meghatározó irodalmi élménnyel gazdagodhatunk a Horthy-korszakra vonatkozóan.

42 Kádár Judit, i. m., 10.

43 Kádár Judit, i. m., 12.

44 A válóper iratai: BFL, VII. 2.c. Budapesti Királyi Törvényszék peres iratai,

45162/1923. Büntetőper: BFL VII. 5.c Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék peres iratai 4516/1924. tanúvallomások: Jeszenszky István közjegyző iratai, 1338/1921., 1260/1923, 105/1922, 1141/1923, 1277/1923, 1141/1923.

A budai osztrák várparancsnok, Hentzi tábornok sebesülése 1849. május 21-én (Trentsensky litográfiája)

VASADI PÉTER
Könnyű igában

*Mindig jókor születnek.
Fejtartásuk, gyalogló
léptük megsejteti:
régi időből képesek
új korszakot csinálni.
Belül a térdeplés örök
derékszögében élnek.
S nyújtózkodnak vele
jó magasra kívül is.
Kosárba így szedegetnek
gyümölcsöt kertjeikben.
Naphosszat illatoznak.
Pedig izzasztja őket tél,
alázat, hőség, büntudat.
Bizony, ez a könnyű
édes ugyan, de nehéz.
Föltűnnek mindenütt,
ahol halál van.
Segítenek egyedül befejezni.
Nem beszélnek mellé
kedveskedő mosollyal.
Magányuk mosolyog. Mi azt
sugallja, nem magányosak.
Csöndjükben a világ
letáboroz és elcsitul.
Oly igen vannak, s néha
egyszerre több helyen,
hogyan nem is látszanak.
Nem kedvelik a mérleget.
S nagyságról, jóról, erényről,
ha szónokol valami rangos úr,
kitartóan a földet bővölik;
de kéne már, hogy essék.
Nagyon tudnak nevetni,
mivel sűrű sötétbe kell
belenézniük, s ez fenyeget,
majd elnyel mindenestül.
Mégis innen riadnak föl
tájra, emberre, égre,
különös lódobogásra.
Nytítottak, mint széttárt
táblával ablakok. Éjféltől
után maguktól becsukódnak.
S mi főntről súlyosan rájuk
ereszkedik, alája fekszenek.
Mint a holtak, mozdulatlanok.
Ilyenkor jön a kórusének.
Szárnyát fölszegve átvonul.*